

Araştırma Makalesi • Research Article**Hamza b. Habîb ve Talebesi Halef b. Hişâm'ın Kıraatlerinin Mukayesesi**
Comparision of the Recitations of Hamza b. Habîb and his Student Halef b. Hişâm

Mehmet Keleş*

Öz: Kur'an ilimleri arasında önemli bir yer tutan kıraat ilmi, lafız ve mana yönüyle mucize olan Kur'an'ın doğru bilinmesi ve anlaşılmasına önemli katkılar sunmuştur. Özellikle sahih kıraatler olarak addedilen kıraat-i seb'a ve kıraat-i aşerede yer alan imamların okuyuş çeşitleri, farklı yorumların elde edilmesi, anlam çeşitliliğinin oluşturulması ve Kur'an'ın herkes tarafından rahatça okunması hususunda ciddi kolaylıklar sağlamıştır. Bu bağlamda seb'a sisteminde râvi, aşere sisteminde ise imam olarak yer alan Halef b. Hişâm (ö. 229/844) kıraatinin hocası Hamza b. Habîb'in (ö. 156/773) kıraati ile mukayese edilerek değerlendirilmesi araştırmamızın konusunu teşkil etmiştir. Araştırmada her iki imamın kıraatlerindeki farklılıklar tetkik edilmiş, klasik ve modern kaynak eserlerden kendilerine ait olan vecihler taranmıştır. Genel anlamda kıraatlerde olduğu gibi Hamza ve Halef'in okuyuşlarında da temel iki husus dikkati çekmektedir. Birincisi usûl konularında ortaya çıkan kıraatler; ikincisi ise ferşî farklılıklardaki kıraatler hakkındadır. Öncelikle Hamza ve Halef kıraatleri çerçevesinde usûl konularından istiâze, besmele, medlerin uzatılması, idğâm, imâle/beyne-beyne, işmâm, sekte, nakl, hâû's-sekt, hâû'l-kinâye, izâfet yâ'sı, cemi mîmleri, hemzenin okunuşu ayrı başlıklar halinde ele alınarak iki imamın kıraatleri arasında mukayese yapılmıştır. Akabinde benzer bir yöntemle ferşî farklılıklar da tespit edilmiş ve örneklerle açıklanmıştır. Verilen örnekler ışığında Hamza ve Halef kıraatinde ittifak hâsıl olduğu gibi birçok noktada ihtilafın da gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Kıraat-i Seb'a, Kıraat-i Aşere, Hamza b. Habîb, Halef b. Hişâm.

Abstract: The science of qirā'āt, which has an important place among the Quran sciences, has made significant contributions to the correct knowledge and understanding of the Quran, which is a miracle in terms of wording and meaning. Especially the reading types of the imams in the al-qirā'āt al-sab' and al-qirā'āt al-ashara, which are considered authentic qirā'āts, have provided serious convenience in obtaining different interpretations, creating a variety of meanings, and reading the Quran easily by everyone. In this context, Khalaf ibn Hishām (d. 229/844) who is a narrator in the sab' system and an imam in the ashara system and the teacher of qirā'āt was Hamza ibn Habîb (d. 156/773), the subject of our research, is going to be evaluated by comparing their qirā'āt. In this research, the differences in the qirā'āts of both imams were examined and their aspects were reviewed from classical and modern sources. As in the qirā'āts in general, two main points attract attention in the qirā'āts of Hamza and Khalaf. The first is the qirā'āts on procedural matters; The second one is about qirā'āts with fershee differences. First of all, within the framework of Hamza and Khalaf qirā'āts, the procedural subjects such as Istiadha, basmala, lengthening of mads, Idgham, imaalah/beyne-beyne, ishmam, sakt, naql, ha-al-sakt, ha-al-kinâye, izafat al-yâ, plural mims, and the pronunciation of Hamza are separate. It was discussed under headings and a comparison was made between the qirā'āts of the two imams. Subsequently, substantive differences were determined using a similar

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, ORCID: 0000-0003-0984-3875, mkeles@agri.edu.tr

Cite as/ Atf: Keleş, M. (2024). Hamza b. Habîb ve Talebesi Halef b. Hişâm'ın Kıraatlerinin Mukayesesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 235-248. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1415152>

Received/Geliş: 05 January/Ocak 2024

Accepted/Kabul: 30 April/Nisan 2024

Published/Yayın: 30 April/Nisan2024

method and explained with examples. In the light of the given examples, it has been determined that while there is an alliance in the qirā'āt of Hamza and Khalaf, there is also disagreement on many points.

Keywords: Qirā'āt, al-Qirā'āt al-Sab', al-Qirā'āt al-Ashara, Hamza ibn Habīb, Khalaf ibn Hishām.

Giriş

Kur'an-ı Kerim'in herkes tarafından rahatça okunabilmesi için Hz. Peygamber zamanında yedi harf ruhsatıyla (Dâni, 1987: 46; İbnü'l-Cezerî, t.s.,: 1/9) ortaya çıkan kıraat farklılıkları, sonraki dönemlerde görüş ayrılıklarına yol açması sebebiyle (Kâdî, t.s., s. 51; İbnü'l-Cezerî, t.s.,: 1/7) toplanmış ve tek Mushaf haline getirilmiştir (Sehâvî, 1987: 90; Ebû Şâme, 2003: 65). İstinsah döneminden sonra bu Mushaf esas alınıp senedinin sahih olması ve bir yönüyle de olsa Arap dili gramerine mutabık olması (Dimyâti, 1987: 1/70; İbnü'l-Cezerî, t.s.,: 1/9; Bayraktutan, 2023: 51) çerçevesinde uygunluk gösteren kıraatlerin talimine devam edilmiştir. Hicrî ikinci asırda kıraatlerin belli bir sistem etrafında ele alınmasıyla birlikte tercih edilen okuyuş çeşitleri, kurrâ imamlar tarafından okutularak bu ilmin bir disiplin olarak yaygınlık kazanmasına zemin hazırlanmıştır (İbnü'l-Cezerî, t.s.,: 1/8). Yaklaşık bir asır boyunca devam eden eğitimler neticesinde her bir beldede kıraatleri talim eden imamların okuyuşları kendilerine nispet edilerek anılmaya başlanmıştır. Ancak zamanla kıraat farklılıklarının çok çeşitlilik göstermesi, sıhhat şartlarına uymayan okuyuşların artması ve birtakım karışıklıkların baş göstermesiyle kıraatler, yedi imamın tercih ettiği okuyuşlarla öne çıkmış ve yaygınlık kazanmıştır (İbn Mücâhid, 1980, : 45; Mekkî b. Ebû Tâlib, t.y.,: 37). Bir müddet bu şekilde devam eden yedili sistem (kıraat-i seb'a)'e farklı sayılarda kıraatler (Mekkî b. Ebû Tâlib, t.y., s. 38; Râfî, 1973: 53) eklenmişse de son olarak İbnü'l-Cezerî tarafından üç kıraat imamının daha okuyuşları ilave edilerek onlu sistem (kıraat-i aşere) haline getirilmiştir (İbnü'l-Cezerî, 1932: 1/34). Söz konusu kıraatler dışında kalan diğer okuyuş çeşitleri ise genellikle şaz olarak isimlendirilmiş olup bunlardan bazıları farklı nedenlerden dolayı günümüze ulaşmamıştır (İbnü'l-Cezerî, t.s.,: 1/9; Kastallânî, 1986: 1/72). Fakat kıraat-i aşere vecihlerinin, Hz. Peygamberden günümüze kadar varlığını sürdüren, düzenli bir şekilde okutulan ve tamamının sened açısından sahih kabul edildiği onlu kıraat eğitim sistemi haline geldiği bilinmektedir (İbn Mücâhid, 1980: 20-165; Karaçam, 1995: 243). Kıraat-i seb'a sisteminde yer alan Kûfe kıraat imamlarından Hamza b. Habīb'in birinci râvisi aynı zamanda kıraat-i aşere imamlarının da onuncusu Halef b. Hişâm lakabıyla anılan Halef b. Hişâm'ın kıraati, bu sistemde yer alan her bir imam ve râvinin kıraati gibi önem arz etmektedir. Özellikle bir râvi olarak anılmaktan ziyade kendi usulünü ortaya koyması bakımından diğer imamlardan kıraatini ayıracak farklılıklarla birlikte kıraat-i aşere sisteminin önemli bir imamı haline gelmiştir. Kıraat-i seb'a sisteminde hocası olarak zikredilen Hamza'nın kıraatiyle ortak yönleri bulunmakla birlikte birçok konuda farklı olan okuyuşları da mevcuttur. Mevzubahis farklılıkların mukayesesinin yapılmamış olması bazı yanlış anlaşılmalara zemin hazırlamıştır. Her ne kadar iki kıraatin aynı olabileceği düşünülse de bu durum gerçeği yansıtmamaktadır.

Bu araştırmada Hamza b. Habīb ve talebesi Halef b. Hişâm'ın kıraatlerinin mukayese yönüyle karşılaştırılması kıraat-i seb'a ve kıraat-i aşere bağlamında ele alınmıştır. Daha önce Hamza ve Halef bireysel olarak (İlhan, 1997: 27-161; Yerlikaya, 2020, 307-344; Kudat, 2020: 25-96; Bulgurcu, 2021: 439-458) çalışılmışsa da kıraatlerinin karşılaştırılarak aralarındaki farkların neler olduğu hususunda müstakil bir araştırmanın yapılmadığı tespit edilmiştir. Söz konusu eksikliğin giderilmesi ve alana katkı sunması adına her iki imama ait okuyuşların konu bağlamında örnekleme üzerinden endüksiyon (tümevarım) yöntemi ile ayrı başlıklar halinde tahlili yapılmıştır. Yapılan bu çalışma ile yedili ve onlu kıraat sisteminde ismi zikredilen Halef b. Hişâm kıraatinin diğer kıraat imamlarından farklılık gösterdiği ve özellikle hocası Hamza b. Habīb'in kıraatiyle aynı vecihler çerçevesinde değerlendirilmemesi gerektiği hususuna az da olsa bir katkı sağlanması gaye edinilmiştir.

Hamza b. Habīb ve Halef b. Hişâm'ın Kıraatlerinin Mukayesesi

Halef, kendisinden doğrudan kıraat eğitimi almamış olmasına rağmen okuyuş usulüne vukûfiyeti hasebiyle kıraat-i seb'a imamlarından Hamza'nın en iyi talebesi ve birinci râvisi olarak anılmıştır (Öztoprak, 2005: 197; Kudat, 2020: 65-75). Halef, hocasından yaklaşık 120 yerde farklı nakil tercihlerinde bulunarak kendi okuyuşunu ayrıca belirtmiştir. Bu durum onun kıraat-i aşere imamı olarak anılmasına ve onlu sisteme dâhil edilmesine vesile olmuştur (İbnü'l-Cezerî, 1932: 1/274). Her iki

sistemde de Halef'in kendine ait tercihleri, hocası Hamza'nın kıraati ile kendi kıraati arasında önemli farklılıkların oluşmasını sağlamıştır. Usûl farklılıklarından İstiâze, İklâb, İhfâ, İzhar, Kalkale gibi konularda her iki imamın kıraatleri arasında fark bulunmazken diğer konularda ihtilaf ettikleri gözükmektedir. Ayrıca her iki imam istiâzeyi uygulama hususunda ittifak halinde bulunsalar da diğer kıraat imamlarından farklı yöntem takip ettikleri görülmektedir. Şimdi mevzubahis farklılıkları konu çerçevesinde usûlî ve ferşî farklılıklar bakımından başlıklar halinde ele alarak mukayesesini örneklerle birlikte inceleyelim.

1. Usûl Farklılıkları

1.1. İstiâze

Lügatte “sığınmak, korunmak” (İbn Manzûr, 1707: 3/498; Fîrûzâbâdî, 2005: 335) anlamına gelen istiâze, terim olarak ise bütün olumsuz durum ve kötülüklerden muhafaza olunabilmek için Allah'ın inayet ve himayesini dilemeyi ifade eder (Râzî, 1999: 1/6, 60). Bu kelimenin Kur'an'da, benzer anlamı ifade eden türevleriyle birlikte on yedi yerde geçtiği görülmektedir (Dinçer, 2022, s. 57-59). Birçok kalıpta gelen istiâze tabirinin en yaygın olarak kabul gören hali ise “أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ/Kovulmuş olan şeytanın şerrinden Allah'a sığınırım.” terkididir (Dâni, 2013: 17; Demirci, 2001: 23/318-319). Kur'an okumaya başlandığı sırada besmeleden önce okunan istiâze tabirinin bu kalıpta kullanılması hususunda ittifak edilmiştir. Kıraat imamları istiâzeyi açıktan okumayı tercih etmişlerdir. Ancak Hamza, istiâzeyi hem gizli hem de açık olarak okumayı caiz görmeye birlikte Fâtiha sûresi evvelinde sesli; diğer sûrelerde ise gizli okumayı tercih etmiştir (Dâni, 2013, s. 17). Halef'in de kıraat-i seb'a ve kıraat-i aşere sisteminde aynı usulü takip ettiği görülmüştür (İbnü'l-Cezerî, t.s.,: 1/244).

1.2. Besmele

Lügatte “bir şeyin ismiyle, adıyla başlamak” (İbn Manzûr, 1707: 3/143; Fîrûzâbâdî, 2005: 287) manasında kullanılan besmele, terim olarak ise Allah'ı anmak ve O'nun ismi ile başlamak anlamında her işin başında söylenmesi gereken bir ifade terkihi olarak gelir (Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974: 13). Besmele, Kur'an okumaya başlarken “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ/Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.” şeklindeki telaffuzla kelâmı okumaya giriş yapmak demektir. On kıraat imamı, bütün sûrelere -Tevbe sûresi hariç- besmele ile başlanması gerektiği hususunda ittifak etmişlerdir (İbn Muhaysın, 1969: 32; Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974: 13). Ancak sûre arası geçişlerde ihtilaf hâsıl olmuştur. Bu meyanda Hamza ve Halef, vasl halinde sûreteyn beyni geçişlerde besmele çekmeksizin tilavette bulunmuşlardır (Dâni, 2013: 17; İbnü'l-Cezerî, 2000: 184). Ayrıca Halef, bu vecihlere ilaveten bir de sekte ile okuyarak Hamza'nın kıraatinden farklı bir usul ortaya koymaktadır. Örneğin Halef, Fâtiha'dan Bakara sûresine geçişte sekte ile (çok az bir süre sesi keserek nefes almadan) besmelesiz olarak okumaya devam etmektedir. Bunu yaparken de diğer imamlarda olduğu gibi Kur'an'ın tertip sıralamasına dikkat etmektedir. Yani önce Bakara sûresini okuyup da sonra Fâtiha'yı okumaz, şayet böyle yapacaksa da geriye doğru bir okuyuş olacağı için besmeleyi cehren okumayı ihmal etmez (Damra, 2007: 13-14).

1.3. Medlerin Uzatılması

Med; lügatte “ziyade etmek, artırmak, yaymak ve çekmek” (Fîrûzâbâdî, 2005: 318; Sarı, 2002: 28/288) anlamlarına gelir. Kıraat ve tecvid ıstılahında ise bir harfin sesinin, kendisinden sonra gelen med harfi sebebiyle uzatılmasına denir (İbnü'l-Cezerî, t.s.,: 1/20; Dimyâtî, 1987: 1/45; Herevî, 2012: 219; Sarı, 2002: 28/288). Bu şekilde meydana gelen med çeşidi aslî med ismini alır ve bir elif miktarı uzatılır. Ancak buna ilaveten sebeb-i med denilen hemze ve sükûnun gelmesiyle birlikte farklı med çeşitleri ortaya çıkar ve uzatma miktarında değişiklikler oluşur ki, bunlar da fer'î med olarak adlandırılırlar. Kıraat imamları arasında aslî medde ittifak bulunurken fer'î meddin uzatma miktarı hususunda ihtilafın olduğu gözlemlenmiştir. Bu minvalde med miktarlarını uygulamada Hamza'nın tahkik; Halef'in de tedvir usulünü tercih ettiği görülmüştür. Her iki imam aslî medde bir elif miktarı uzatmayı esas almış olup diğer medlerdeki uygulamaları (İbnü'l-Cezerî, t.s.,: 1/314; Dimyâtî, 1987, s. 1/166) ise şu şekilde olmuştur:

- “كَمَا مَن - سَوَاءً” kelimeleri gibi medd-i muttasıl ve medd-i munfasılları Hamza tûl (beş elif miktarı) ile (Dimyâtî, 1987: 1/137) okurken Halef tevassut (iki-üç elif miktarı) ile okumuştur (Molla Efendi, t.y.: 124).
- “يَعْلَمُونَ” gibi kelimelerde bulunan medd-i ârızları Hamza tûl (dört elif miktarı); Halef tevassut (iki-üç elif miktarı) ile okumuştur (İbnü'l-Cezerî, t.s.: 1/314; Dimyâtî, 1987: 1/166-168).
- “خَوْفٍ” ve benzeri kelimelerde oluşan medd-i lînleri Hamza üç elif miktarı; Halef iki elif miktarı uzatma ile okumuştur (Damra, 2007: 13; Damra, 2008: 25).
- “الصَّاحَّةُ” ve benzeri kelimelerde meydana gelen medd-i lâzımları Hamza ve Halef dört elif miktarı uzatarak okumuşlardır (İbnü'l-Cezerî, 2000: 66; Dimyâtî, 1987: 1/166).

1.4. İdğâm

İdğâm, sözlükte “örtmek, kaplamak ve bir şeyi başka bir şeye katmak” (İbn Manzûr, 1707: 2/203) manalarına gelir. Tecvid ıstılahında ise “sıfat ve mahreçleri aynı (idğâm-ı misleyn), sıfatları ayrı mahreçleri bir olan (idğâm-ı mütecaniseyn) ya da sıfat ve mahreçleri birbirine yakın (idğâm-ı mütekaribeyn) bulunan iki harften ilkinin ikincisine katarak okumak” demektir (İbnü'l-Cezerî, t.s.: 1/273-284; Çetin, 2016: 232; Çetin, 2021: 56). İdğâm çeşitlerinin uygulanması hususunda kıraat imamları arasında tam bir ittifak hâsıl olmamıştır. Hamza ve Halef kıraatinde de benzer bir durum olmakla birlikte idğâm çeşitlerinin çoğunda ittifak etmişlerdir. Bu bağlamda idğâm-ı bila ğunne, idğâm-ı misleyn, idğâm-ı mütecaniseyn, idğâm-ı mütekaribeyn, idğâm-ı şemsiyye ve idğâm-ı mea'l ğunnenin “م” ve “ن” harflerinde ittifak; “و” ve “ي” harflerinde ise ihtilaf halindedirler. Halef kıraatinde bütün idğâm çeşitleri ğunne yapılarak okunurken; Hamza kıraatinde ve Halef'in Hamza'dan rivayetinde “و” ve “ي” harfi ğunne yapılmadan, doğrudan tenvin veya sâkin nûn harfine katılarak şeddeli olarak okunmaktadır (Dimyâtî, 1987: 1/30; Çetin, 2016: 173). Örneğin, “مَنْ يَقُولُ” ifadesinde bulunan idğâm çeşidini Halef, “مَيَّقُولُ” şeklinde yalnızca şedde ile okumaktadır. Söz konusu iki harften birinin tenvin veya sâkin nûn ile aynı kelimedede (izhar-ı kelime-i vahide) gelmesi durumunda ise bütün kıraat imamları gibi Halef de izhar ile okumuştur (Süyûtî, t.s.: 1/95-96; Karaçam, 1995: 300).

Yapılış itibariyle idğâm-ı mea'l ğunne çerçevesinde ele alınan bir diğer husus da bazı sûrelerin girişinde yer alan hurûf-ı mukattaanın devamında gelen “و” ve “م” harflerinin idğâm edilmesindeki ihtilaftır. Örneğin, Halef “يَسِّرْ وَالْقُرْآنَ الْحَكِيمَ” (Yâ Sîn, Hikmet dolu Kur'an'a andolsun ki.” (Yâsîn 36/1-2), ve “ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ” (Ey Muhammed) Andolsun kaleme ve satır satır yazdıklarına ki.” (el-Kalem 68/1) âyetlerinde bulunan hurûf-ı mukattaayı takip eden “و” harfini; “طسّم” (eş-Şuarâ 26/1; el-Kasas 28/1) âyetindeki “س” harfini de “م” harfine idğâm ederek okumuştur. Hamza ise bunları izhar ile okumuştur (Karaçam, 1995: 301-302).

Ayrıca Hamza ve Halef'in mahreçleri birbirine yakın olan bazı harflerde ittifak halinde bulunarak idğâm ettikleri de görülmüştür. Örneğin, “يُرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا” (en-Nisâ 4/134) kısmında geçen “د” harfini “ث” harfine; “كَيْلِ عَصَى دَكْرٍ” (Meryem 19/1-2) terkinde bulunan “ص”ın telaffuzu esnasında ortaya çıkan “د” harfini “د” harfine; “ثُمَّ اتَّخَذْتُمْ” (el-Bakara 2/92), “فَتَبَدَّلْنَاهَا” (Tâhâ 20/96) “عُدْتُ” (el-Mü'min 40/27) ifadelerinde geçen “ذ” harfini de “ت” harfine idğâm ederek okurlar (Paluvî, t.s.: 18-25; Molla Efendi, t.y.: 150-183; Damra, 2007: 16). Yine “قَدْ” kelimesinden sonra “ذ, ز, ج, س, ش, ص, ض, ظ” harflerinin gelmesiyle “وَلَقَدْ جَاءَكُمْ” (el-Bakara 2/286) şeklinde ve “إِذْ” tabirinden sonra “د, ت” harflerinin varit olmasıyla da “إِذْخَلُوا” (el-Hicr 15/52) şeklinde idğâm ederek okurlar. Benzer şekilde tâû't-te'nis bulunan bazı kelimelerden sonra gelen “ز, ج, س, ص, ض, ظ” harfleriyle “نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ” (en-Nisâ 4/56) şeklinde, peltek “ث” harfinden sonra “ت” harfinin gelmesiyle “كَمْ لَيْسَتْ” (el-Bakara 2/259) şeklinde ve “هَلْ بَلَّ” ifadelerinden sonra da “س, ت, ث” harflerinin varit olmasıyla “هَلْ تَرَى” (el-Mülk 67/3; Yûsuf 12/83; el-Mutaffifin 83/36) şeklinde sâkin harfi harekeli olan harfe katarak idğâm ile okurlar (Feyizli, 2016: 99-101; Öztoprak, 2005: 203-206; Kudat, 2020: 125-130).

1.5. İmâle ve Beyne-beyne

“Meylettirmek, eğmek, bükme” (İbn Manzûr, 1707, s. 12/450) gibi manalara gelen imâle, kıraat ilminde fetha'yı kesra'ya, “ا” harfini “ي” harfine meylettirmek; yani yaklaştırmak diye ifade edilir (İbnü'l-Cezerî, t.s.: 2/30; Süyûtî, t.s.: 1/248; Çetin, 2021: 53). Bu meylettirme olayı az miktarda olursa

“imâle-i suğrâ”, çok miktarda olursa “imâle-i kübrâ” adını alır. İmale’nin, “kesr, beth, idcâ‘, taklîl, taltif ve beyne-beyne” gibi isimleri de vardır (Dimyâtî, 1987: 1/247; İbnü’l-Cezerî, t.s.: 2/30). Kıraatin edâ kısmında önemli yer tutan imâle, yedi harf ruhsatı bağlamında, dilbiliminin de kaynaklarından birini teşkil eden “lehecât” a dayanır (Kudat, 2020, s. 325). Beyne-beyne ise sözlükte “iki konum arası, ortası” (İbn Manzûr, 1707, s. 1/18) anlamında olup kıraat ilminde, fetha harekeyi kesraya (fethaya yakın olacak şekilde) doğru eğmek veya “ا” harfini “ي” harfine doğru biraz meylettirmek demektir (Dimyâtî, 1987: 1/247). Kaynaklarda “beyne-beyne” tabirinin yanı sıra taklîl, imâle-i mutavassıta, imâle-i suğra ve beyne’l-lafzateyn şeklinde isimlerle de konu işlenmiştir (İbnü’l-Cezerî, t.s.: 2/30; Dimyâtî, 1987: 1/147). Kur’an’ın kendi lisanlarıyla nazil olduğu Arapların konuşma dilinde yaygın iki lügat olarak fetha ve imâle kullanılmıştır. Fethanın, Hicaz’lılara; imâlenin ise Esed, Kays ve Temim kabilelerinden oluşan Ehl-i Necîd’e ait olduğu ifade edilmiştir (Süyûtî, t.s., s. 1/249). İmaleyi kıraat imamı Kur’an’ın birçok lafzında uygulamışlardır. Yapılış itibarıyla bazı kelimelerde imâlenin uygulanması gerektiği hususunda ittifak ederlerken bazısında ise ihtilaf etmişlerdir (Dâni, 2013, s. 45). Bu bağlamda Hamza ve Halef’in de kıraatlerinde imâleyi yaygın olarak kullandıkları görülmüştür. Genel itibarıyla isim-fiil veya vakf-vasl halinde olmalarına bakılmaksızın aslı “ي” harfinden çevrilen “ا” harflerinin bulunduğu kelimelerin tamamında imâle yaparlar (Dâni, 2013: 45-46; Dimyâtî, 1987: 1/247-256; İbnü’l-Cezerî, 1932, s. 1/68; Paluvî, t.s., s. 19, 23, 25, 35; Damra, 2007: 13-14; Feyizli, 2016: 116-123). İmale yapılan yerleri örneklerle birlikte şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

- Âyetlerde fiil olarak geçen lafızlardaki imâleler: “أَنَّى” (el-İnsân 76/1), “أَشْتَرَى” (et-Tevbe 9/111).
- İsimlerde bulunan imâleler: “الْهُوَى” (en-Nisâ 4/135; el-Mâide 5/70; Sâd 38/26; en-Necm 53/3, 53; en-Nâziât 79/40), “الْهُدَى” (el-Bakara 2/120) (Dimyâtî, 1987: 1/247).
- Bir kelimedeki vaki olan iki “ر” harfinden birincisi fetha, ikincisi kesra olması şartıyla aralarında bulunan “ا” harfinde yapılan imâleler: “فَرَارٍ” (İbrâhîm 14/26), “الْأَبْرَارَ” (el-İnfîtâr 82/13).
- Bazı vezinlerde gelen maksûr te’nis eliflerinde uygulanan imâleler: “الدُّنْيَا” (el-Bakara 2/212), “كُتَالَى” (en-Nisâ 4/142).
- Zâid fiillerin tamamı ve sülasi fiillerin de vâvî olanlarında yapılan imâleler: “زَكَّيْهَا” (eş-Şems 91/9), “بَتَلَى” (el-Bakara 2/124) (Dimyâtî, 1987: 1/247).
- Hurûf-ı mukattaadan “ح, ط, ر, ه ve ي” harflerinde yapılan imâleler: “طَهَ” (Tâhâ 20/1), “حَمَ” (ed-Duhân 44/1), “الْمَرَّ” (er-Ra’d 13/1) (İbnü’l-Cezerî, 1932: 1/68; Damra, 2007: 17-18).
- Bazı sûrelerde “ا” ve “ي” ile biten lafızlarda “تَلْبِيهَا”, “دَحْيَهَا”, “طَحْيَهَا” ve “سَجَى” kelimeleri hariç yapılan bazı imâleler: “وَتَقْوِيهَا” (eş-Şems 91/8), “قَلَى” (ed-Duhâ 93/3). Ayrıca benzer şekilde Tâhâ 20/1-135; en-Necm 53/1-56; el-Meâric 70/15-18; el-Kiyâmet 75/31-40; en-Nâziât 79/15-46; Abese 80/1-10; el-A’lâ 87/1-19; eş-Şems 91/1-15; el-Leyl 92/1-21; ed-Duhâ 93/1-8 ve el-Alak 96/6-14 âyetlerde de imâle yapılan kelimeler sıklıkla geçmektedir.
- Ecvef kalıbında gelen kelimelerdeki imâleler: “نَسَاءَ” (el-Müddessir 74/55), “جَاءَ” (el-Kasas 28/84).

Mushaf hattına “ي” olarak geçen “ا”ların –beş yer hariç– tamamında uygulanan imâleler: “مَتَى” (Sebe’ 34/29), “عَسَى” (el-İsrâ 17/111) (Dâni, 2013: 45-46; Dimyâtî, 1987: 1/247-249; İbnü’l-Cezerî, 1932: 1/68).

1.6. İşmâm

Sözlükte “bir şeyi koklatmak, başı dik yürümek, yüz çevirmek” anlamında olan işmâm, kıraat ve tecvid ilminde “sâkin (cezimli) olan harften sonra damme harekeye işaret etmek için dudakların öne doğru yumulması için kullanılır” (Karaçam, 1995: 305) Kulakları iyi duymayan kimselere, kelimenin sonunun ötre ile bittiğini göstermek için icra edilen işmâmın, “harfin harfle, hareketin harekeyle ve iskânın/sâkinin hareke ile karışımından ortaya çıkması” suretiyle farklı usulleri bulunmaktadır (Dimyâtî, 1987: 1/378; İbnü’l-Cezerî, 1985: 73). Kıraat imamı söz konusu işmâm çeşitlerinde ihtilaf etmişlerdir. Hamza ise bilinen işmâm çeşitlerinin yanında, harfin harfe katılmasında da işmâm vechini uygulamıştır.

Aynı şekilde Halef de söz konusu vecihlerde Hamza'dan rivayetle işmâm yapmıştır. “ص” harfinin “ز” harfinin mahreciyle olan karışımından meydana gelen okuyuş (İbnü'l-Cezerî, t.s.: 2/123; Cermî, 2001: 37) çerçevesinde iki imamın kıraatleri şu hususlarda farklılık arz etmektedir:

Hamza, “الصِّرَاطُ” (el-Fâtiha 1/6) kelimesinde geçen “ص” harfini “ال” takısıyla harekeli olarak gelmesi halinde hem işmâmlı hem de işmâmsız olarak iki şekilde okurken Halef, bu kelimeyi “ال” takısı olmasına bakmaksızın harekeli bulunan her yerde Hamza'dan rivayetle “ص” harfinin işmâmı ile okumuştur (İbnü'l-Cezerî, t.s.: 2/122-129).

“يَصْدُقُونَ” (el-Mâide 5/46, 157) ve benzeri kelimelerde olduğu gibi “ص” harfi sâkin olup, kendisinden sonraki harf harekeli “د” harfi olursa, bu durumda Hamza ve talebesi Halef işmâm ile okurlar (İbnü'l-Cezerî, t.s.: 2/250-251; Paluvî, t.s.: 40-41).

1.7. Sekte ve Nakl

Bu kısımda sekte ve nakl meselesini birlikte ele almamızın sebebi, araştırmamıza konu olan Hamza ve Halef kıraatinde bunların benzer örneklerde birlikte işlenmiş olmasındandır. Sekte, lügatte “sönmek, sözü kesmek, ayırmak, susmak” (İbn Manzûr, 1707, s. 3/2047) gibi anlamlara gelmektedir. Tecvid istilâhında ise ses akışını -nefes almaksızın- vakf yapma miktarından daha az bir süre zarfında kesmektir (İbnü'l-Cezerî, t.s.: 1/241; Temel, 1997: 118). Sekte yapma esnasında temel esas, sektenin nefes alınmadan uygulanması ve yalnızca vasl halinde icra edilmesidir. Genellikle âyetlerde hangi harf üzerinde sekte yapılacaksa ya o harfin üzerinde “س” harfi veyahut harfin altında “سكته” rumuzu yer almaktadır.

Nakl, lügatte “bir yerden başka bir yere taşımak, sözü nakletmek” (Zebîdî, 2001: 8/143) gibi manalara gelmektedir. Kıraat ilminde ise “harekeli olarak gelen hemzenin harekesini kendisinden önce sükûn üzere bulunan harfe aktarmaktır” (Dâni, 2013: 35; Süyûtî, t.s.: 1/210; Dimyâtî, 1987: 1/217). Sekte ve nakl hususunda kıraat imamlarının ihtilâfi bulunmakla birlikte bunlara kıraatlerinde en fazla yer veren Hamza ve Halef olmuştur. Her iki imamın kıraati bağlamında konunun daha iyi anlaşılması bakımından sırasıyla sekte ve nakl hususlarına örnekler vererek inceleyelim.

- Harekeli hemzenin sâkin bir harften sonra gelmesiyle sektenin yapılması: Peş peşe gelen iki kelimededen birincisinin son harfinin sâkin gelmesi, ikincisinin ise ilk harfin harekeli hemze olarak gelmesiyle (nefes almadan kısa bir süre sesi kesmekle) sekte yapılır. “وَمَنْ أَحْسَنُ” (el-Bakara 2/138), “بَلْ أَنْتُمْ” (Yâsîn 36/60), “وَمَنْ أَسَاءَ” (el-Câsiye 45/15), “وَقَدْ أَخَذَ” (el-Hadîd 57/8), “هَلْ أَتَى” (el-İnsân 76/1) ve benzeri kelime kalıplarında Hamza hem sekte ile hem de sektesiz olarak okurken Halef -kendi kıraatinde sekte yapmazken- Hamza'dan rivayetle sekte ile okur (İbnü'l-Cezerî, t.s.: 1/419).
- Sektenin “شَيْءٌ” kalıbında gelmesi: Bu kalıpta hangi hareke ile gelirse gelsin hemzede sekte yapılır. Kur'an'da geçtiği her yerde “شَيْءٌ” ve benzeri kelimeleri Hamza sekteli ve sektesiz olarak uygularken Halef sadece sekteli çeşidini uygular (İbnü'l-Cezerî, t.s.: 1/421; Damra, 2007: 14).
- Sektenin lâm-ı tariflerde gelmesi: Kelimenin başında “ال” takısı bulunup sonrasında hemze varit olursa sekte yapılır. “الْأَلْبَابِ” (İbrâhîm 14/52), “الْإِنْسَانِ” (el-Hicr 15/26), “وَالْأَنْعَامِ” (en-Nahl 16/5), “وَالْإِشْرَاقِ” (Sâd 38/18), “بِالْآخِرَةِ” (Fussilet 41/7) ve benzeri örneklerde Hamza sekteli ve sektesiz icrada bulunurken Halef yalnızca sekteli vechini icra eder (Dâni, 2013: 63).
- Sektenin medd-i munfasılda gelmesi: Med harfi olan “و، ي، ل”ten biri ile sebab-i med olan hemze arasında sekte yapılır. Öncelikle med harfi uzatılıp daha sonra sekte yapılarak hemzeye geçiş yapılır. “قَالُوا آمَنَّا” (el-A'râf 7/121), “يَا أَيُّهَا” (el-Enfâl 8/70), “عَلَى أَنْفُسِهِمْ” (et-Tevbe 9/17) ve benzeri medd-i munfasıl örneklerinde Hamza sekteli ve sektesiz olarak uygulamada bulunurken Halef sadece sekteli vechini uygular.
- Sektenin medd-i muttasılda gelmesi: Medd-i munfasılda olduğu gibi harfi med ile sebab-i med arasında sekte yapılır. “لِقَاءَنَا” (Yûnus 10/11), “بِسُوءِ” (Hûd 11/64), “وَجِيءَ” (el-Fecr 89/23) ve benzeri medd-i muttasıl örneklerinde Hamza hem sekteli hem de sektesiz okurken Halef ise yalnızca sekte vechiyle okur.

- f. Sektenin hemze-i muttasıllarda gelmesi: Bir kelimedede sâkin harften sonra hemze harekeli olarak gelirse sekte yapılıdır. “حُرَّةٌ” (el-Hicr 15/44), “دِفْءٌ” (en-Nahl 16/5) kelimeleri ve benzeri örneklerde gelen hemze-i muttasılları Hamza sekteli ve sektesiz olarak uygularken Halef yalnızca sekteli halini uygular (Dâni, 2013: 63-64; İbnü'l-Cezerî, t.s., s. 1/409-420; Feyizli, 2016: 133).
- g. Yukarıda verilen bazı kelimelerde Hamza ve Halef, sekte ile birlikte nakl de yapmaktadırlar. Hamza lâm-ı tariflerden sonra hemze bulunan kelimelerde (“وَالْأَنْعَامُ”, “وَالْإِشْرَاقُ”, “وَبِالْأَخْرَجِ” ve benzeri yerlerde) sekte ve nakl vechini tahkik ile birlikte icra ederken Halef her ikisini de tahkiksiz olarak okumaktadır. Yine Hamza, vasl halinde tenvin veya sâkin bir harften sonra gelen hemzeyi (“وَمَنْ” ve “أَحْسَنُ”, “بَلْ أَنْتُمْ”, “وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ”, “وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ” ve benzeri ifadelerde) sekte yapmaksızın tahkik ile icra ederken Halef tahkik ve sekte ile icra etmiştir. Söz konusu yerlerde Hamza ve Halef, vakf halinde hem nakl hem de tahkik ile okumuşlardır (İbnü'l-Cezerî, t.s., s. 1/409-420; Feyizli, 2016, s. 133-134; Damra, 2007: 14). Ayrıca Halef, başında “ف” ve “و” harflerin bulunduğu “فَسْأَلُوا” (en-Nahl 16/43), “وَسْئَلٌ” (ez-Zuhuruf 43/45) gibi kelimelerde ve “يُضَاهَوْنَ” (et-Tevbe 9/30) lafzındaki hemzeyi de nakl ile okumuştur (Dimyâtî, 1987: 1/217; Damra, 2007: 19-20).

1.8. Hâü's-Sekt

Sekte hâ'sı olarak da zikredilen bu tabir, kıraat ilminde “âyetlerde geçen bazı lafızların sonunda ziyade olarak yer alan ve kendilerinden önceki harekeyi ya da harfi göstermek için gelen “ه” harfleridir.” Kıraat imamları, hâ-i sekitlerin vasl durumunda belirtilerek okunmasında ihtilaf ederlerken vakf halinde belirtilmesinde ittifak etmişlerdir (Dâni, 2013: 83, 106, 215, 225). Zamir olmadığı halde zamire benzeyen hâ-i sekitle, Kur'an'da yedi farklı ifade kipiyle “لَمْ يَسْتَنْهَ” (el-Bakara 2/259), “أَقْتَدِهَ” (el-En'âm 90), “كِتَابِيَهَ” (el-Hâkka 69/19, 25), “جِسَابِيَهَ” (el-Hâkka 69/20, 26), “مَالِيَهَ” (el-Hâkka 69/28), “سُلْطَانِيَهَ” (el-Hâkka 69/29) ve “مَا هِيَهَ” (el-Kâria 101/10) şeklinde dokuz yerde geçmektedirler. Hamza ve Halef'in ittifak ederek vakf ve vasl halinde “كِتَابِيَهَ”, “جِسَابِيَهَ”, ifadelerindeki hâ-i sekitleri sâkin olarak okurken “لَمْ يَسْتَنْهَ” ve “أَقْتَدِهَ” kelimelerindeki hâ'ları ise vasl halinde hazf, vakf durumunda da sâkin okumuşlardır. Her iki imamın ihtilaf ettiği hususlar şu kelimelerde meydana gelmiştir. Hamza, yukarıda verilen iki ifade kipine ilave olarak “مَالِيَهَ”, “سُلْطَانِيَهَ” ve “مَا هِيَهَ” ifadelerindeki hâ'ları da vakf halinde sâkin, vasl durumunda hazfederek okur. Halef ise “مَالِيَهَ”, “سُلْطَانِيَهَ” ve “مَا هِيَهَ” ifadelerindeki hâ'ları da hem vakfen hem de vaslen sâkin olarak okur (Dâni, 2013: 83, 106, 215, 225; İbnü'l-Cezerî, t.s., s. 2/142; Dimyâtî, 1987: 1/449; Paluvî, t.s., s. 37).

1.9. Hâü'l-Kinâye

Müfred, müzekker, gâib şeklinde adlandırılmış zamir çeşidi olarak gelen hâü'l-kinâye, kendisi harekeli olup öncesi ve sonrasında gelen harf de harekeli bulunursa sâkin veya med harflerinden “و” ve “ي”dan birini alıp uzatılarak okunur. Bu konuda Hamza ve Halef'in uygulaması şu şekildedir:

Hamza ve Halef “يُؤَدِّهِ” (Âl-i İmrân 3/75), “نُؤْتِيَهَ” (Âl-i İmrân 3/145; eş-Şurâ 42/20) “نُؤْلِيَهَ” ve “وَنُؤْلِيَهَ” (en-Nisâ 4/115) ifadelerindeki hâü'l-kinâyeleri (zamirleri) sâkin ve “لِأَهْلِهِ امْكُتُوا” (Tâhâ 20/10; el-Kasas 28/29) kısmında geçen zamiri de kesra yerine damme ile okumuşlardır. Ayrıca Hamza “وَيَنْفِقُهُ” (en-Nûr 24/52), “فَالْقِيَهَ” (en-Neml 27-28) ve “رُؤْجِيَهَ” (el-A'râf 7/111; Şuarâ 26/36) kelimelerini hem tahkik ile hem de kelime sonlarına med harfinden “ي” getirip zamirleri uzatarak okurken Halef, sadece med ile okumuştur (Dimyâtî, 1987: 1/150; Damra, 2007: 19).

1.10. İzâfet Yâ'sı

Kelimelerin sonunda gelen izâfet yâ'larını Hamza ve Halef şu şekilde okumuştur: Lâm-ı tarif denilen “ال” takısından önce izâfet yâ'sı gelirse Hamza ve Halef, sâkin (harekesiz) olarak tilavette bulunurlar. Örneğin “وَالْفِي السَّحْرَةَ” (el-Ahzâb 33/120), “بَادِي الرَّأْيِي” (Hûd 11/27), “مَسْنِي الضُّرِّ” (el-Enbiyâ 21/83) ve benzeri kelimelerde her iki imam, izâfet yâ'sını sâkin kılarak bir sonraki kelimeye geçiş yapmak suretiyle okumuşlardır. Ayrıca Halef, “ال” takısı bulunmayan “وَجِهِي لِلَّهِ”, “هَادِي لَهَ” (el-A'râf 7/186), “وَأَمِّي الْهَيْنِ” (el-Mâide 5/116) ve benzeri ifadelerde izâfet yâ'larını sâkin kılıp kelimeyi med ile okumuştur (Dimyâtî, 1987: 1/139-141; Damra, 2007: 20).

1.11. Cemi Mîmleri

Âyet-i kerimelerin çoğunda varit olan cemi müzekker gâib “هَمْ” zamirindeki sâkin “م” harfinin uzatılmadan okunmasına cemi mîmi denir (İbn Mücâhid, 1980: 111; Dimyâtî, 1987: 1/123). “الْيَوْمَ الْقَوْلُ” (en-Nahl 16/86), “عَلَيْهِمُ الْعَمْرُ” (Tâhâ 20/44), “بِهِمُ الْكُفَّارُ” (el-Fetih 48/29), “زَبَّيْهُمُ الْهُدَى” (en-Necm 53/23) ve benzeri kelimelerde Hamza ve Halef, cemi mîmi ve “ه” harfinden sonra vasl hemzesi bulunması ve aynı zamanda öncesinde de sâkin “ي” veya kesralı bir harfin gelmesi sebebiyle her iki harfi de damme ile okumuşlar (İbnü'l-Cezerî, t.s.: 1/274; Molla Efendi, t.y.: 165). Ayrıca Hamza, Kur'an'da geçtiği her yerde vasl ve vakf halinde “عَلَيْهِمْ”, “لَدَيْهِمْ” ve “بِهِمْ” kelimelerini damme ile okurken (Feyizli, 2016: 136) Halef ise söz konusu kelimelere ilaveten bu zamirin geçtiği her yerde damme ile okumakla birlikte yalnızca “عَلَيْهِمْ” kelimesini vakf halinde kesra, vasl durumunda da damme ile okumuştur (İbnü'l-Cezerî, t.s.: 1/273-274; Dimyâtî, 1987: 1/366; Paluvî, t.s.: 8).

1.12. Hemze

Hemze kelimesi kök itibariyle “itmek, dürtmek, bastırmak (İbn Manzûr, 1707: 5/425; Zebîdî, 2001: 15/388), ezmek” (İbn Fâris, 1979: 6/65-66) anlamlarına gelir. Kıraat ıstılahında ise “ismât, infitâh, şiddet, cehr” sıfatlarını ihtiva eden ve bu sebeple hem kuvvetli hem de zayıf olarak boğazdan çıkan ince bir harf olarak anılır (Ebû Şâme, t.s.: 126; Cermî, 2001: 309). Hemzenin okunuşu ile ilgili kıraat imamları arasında tam bir ittifak sağlanmadığı görülmektedir. Bu bağlamda araştırmamıza konu olan Hamza ve Halef'in kıraatinde de yerine göre ihtilaf meydana gelmiştir. Her iki imam da üç farklı şekilde gelen hemzeleri genellikle vasl halinde tahkik ile okurken vakf durumundaki hemzelerde ise bazen ihtilaf ettikleri görülmüştür (İbnü'l-Cezerî, t.s.: 1/429-490; Feyizli, 2016: 82-89). Şimdi söz konusu hemzenin her iki kurrâ tarafından ne şekilde okunduğunu âyetlerde varit olan birtakım kelimeler çerçevesinde inceleyelim.

- Hemzelerin müfred olarak geçtikleri her yerde Hamza ve Halef, tahkik ile okumakla birlikte “هَزُورًا” (el-Bakara 2/67; el-Mâide 5/58; el-Kehf 18/106; el-Enbiyâ 21/36) ve “كُفُّورًا” (el-İhlâs 112/4) gibi kelimelerde ikinci harfi cezimli son harfi de “و” yerine hemzeyi getirerek “هَزُورًا” ve “كُفُّورًا” şeklinde okumuşlardır (Damra, 2007: 23). Ayrıca Hamza, “يُضَاهُونَ” (et-Tevbe 9/30) kelimesindeki müfred hemzeyi hazfedip “ه” harfini de damme ile “يُضَاهُونَ” şeklinde okumuştur (Damra, 2008: 30; Damra, 2007: 23).
- Hemze-i kat' olan iki hemzenin bir kelimedede peş peşe farklı hareketlerle “ءَأَسْفَعْتُمْ” (el-Mücâdele 58/13), “أَيْنَكُمْ” (el-En'âm 6/19), “أَوْ تَبَيَّنْتُكُمْ” (Âl-i İmrân 3/15) şeklinde gelmesi durumunda Hamza ve Halef, herhangi bir değişiklik yapmadan tahkik ile okurlar (Ebû Şâme, 2007: 2/507-520).
- Resm-i Mushaf'ta tek hemzeyle yazılan “أَيْنَكُمْ” (el-A'râf 7/81), “أَنَّ لَنَا” (el-A'râf 7/113) ve benzeri bazı kelimeleri Hamza ve Halef, bir tanesi istifham hemzesi olmak üzere “أَيْنَكُمْ” ve “أَنَّ لَنَا” şeklinde iki hemzeyle okumuşlardır. Ayrıca Resm-i Mushaf'ta iki hemzeyle “ءَأَدَا” er-Ra'd 13/5; el-İsrâ 17/49, 98; el-Mü'minûn 23/82; en-Neml 27/67; es-Secde 32/10; es-Saffât 37/16, 53; el-Vâkıa 56/47; en-Nâziât 79/11, “ءَأَانَا” (en-Nâziât 79/10), “أَيْنَكُمْ” (el-Ankebût 29/29) ve benzeri şekilde yazılan bazı kelimeleri de iki istifham hemzesiyle okumuşlardır (İbnü'l-Cezerî Ş. , t.s.: 1/372-373).
- “ءَأَعْجَبِي” ifadesinde peş peşe gelen iki hemzeyi birçok kıraat imamı teshil ile okurken Hamza ve Halef tahkikle okumuşlardır.
- Halef, “أَنَّ كَانَ” (el-Kalem 68/14) ifadesini cümle içinde haber olarak kabul ettiği için Mushaf'ta yazıldığı hal üzere tek hemzeyle okurken Hamza bunu istifham kabul ederek “أَنَّ كَانَ” şeklinde iki hemzeyle ve tahkikle okumuştur (İbnü'l-Cezerî, t.s.: 1/366).
- Hamza ve Halef, farklı kelimelerde olup da peş peşe gelen “السُّفْهَاءَ الْآلَا” (el-Bakara 2/13), “أَهْوَلَاءَ لِيَاكُمُ” (Sebe' 34/40), “وَعَاءَ أَجِيهِ” (Yûsuf 12/76), “جَاءَ آلَ” (el-Hicre 15/61; el-Kamer 54/41) ve benzeri şekillerdeki hemzeleri tahkik ile okumuşlardır (Dâni, 2013: 265; İbnü'l-Cezerî, t.s.: 1/386; Dimyâtî, 1987: 1/245-246; Paluvî, t.s.: 175).

Buraya kadar ele aldığımız konular dışında da usûl meseleleri vardır. Fakat araştırmamızın konusu itibariyle daha ziyade Hamza ve Halef'in kıraatleri ile ilgili usûl kavramlarının tahlili üzerinde

durduk. Söz konusu kavramların dışında ayrıca Hamza ve Halef kıraatini birbirinden ayıran temel özelliklerden bir diğeri de ferşî farklılıklardır. Şimdi bunu ayrı bir başlık altında bazı örneklerle birlikte incelemeye çalışalım.

2. Ferşü'l-Hurûf'a Dair Farklılıklar

2.1. Anlamı Etkileyen Ferşî Farklılıklar

“Serme, yayma ve açma” (İsfahânî, t.s.: 566) gibi manalara gelen ferş ifadesi kıraat ilminde, “okunuşunda ihtilaf meydana gelen, üzerine kıyas yapılamayan cüziyyâta” denir (Zürkânî, 2011: 1/359). Kaynak eserlerde ferşü'l-hurûf olarak zikredilen ferş lafzının çoğulu furûş şeklinde gelmektedir (Dânî, 2013: 72; İbnü'l-Cezerî, t.s.: 2/208; Dimyâtî, 1987: 1/377; Çetin, 2021: 42). Ferş ile ilgili farklılıkların nakil esasına dayandırılmak suretiyle belirli bir kurala bağlı kalmaksızın sûrelerin tamamına yakınında ortaya çıktığı bilinmektedir. Çalışmamızın kapsamı sınırlı olduğundan Kur'an'ın bütününde ortaya çıkan söz konusu ferşî durumları vermemiz mümkün değildir. Ancak örneklik teşkil etmesi açısından Hamza ve Halef'in ittifak veya ihtilaf halinde buldukları bazı ferşî farklılıkları göstermemiz yerinde olacaktır.

2.1.1. Âl-i İmrân 3/157 “يَجْمَعُونَ”

Âsım'dan rivayetle Hafs, “وَلَيْنُ قَاتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مِمَّنْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ/Andolsun, eğer Allah yolunda öldürülür veya ölürseniz, Allah'ın bağışlaması ve rahmeti onların (münafıkların) toplayacağı (dünyalıkları)ndan daha hayırlıdır.” (Âl-i İmrân 3/157) âyetinde geçen “يَجْمَعُونَ” kelimesini herhangi bir değişiklik yapmadan gâib sîgasıyla okurken diğer kıraat imamaları gibi Hamza ve Halef ise muhatap sîgası olmak üzere “ت” harfiyle “تَجْمَعُونَ” diye okumuşlardır (İbn Mücâhid, 1980: 218; İbnü'l-Cezerî, t.s.: 2/243). Buna göre mana, “(Yüce Allah sanki mü'minlere hitap edip onlara) ...Allah'ın bağışlaması sizin dünyada bir araya toplayacağınız mallardan daha hayırlıdır.” şeklinde olur (Begavî, 1997: 1/470; İbn Atıyye, 2001: 1/533; Beydâvî, 1418: 2/45).

2.1.2. el-A'râf 7/180 “يُلْحَدُونَ”

Hamza, “وَاللَّهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحَدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ/En güzel isimler Allah'ındır. O'na o güzel isimleriyle dua edin ve O'nun isimleri hakkında gerçeği çarpıtıcıları bırakın. Onlar yaptıklarının cezasına çarptırılacaklardır.” (el-A'râf 7/180) âyetinde geçen “يُلْحَدُونَ” lafzındaki “ي” ve “ح” harfini fetha ile “يُلْحَدُونَ” şeklinde okurken Halef, herhangi bir değişiklik yapmadan “يُلْحَدُونَ” diye okumuştur (İbn Mücâhid, 1980: 298; İbn Zencele, 1997: 167; İbnü'l-Cezerî, t.s.: 2/273; Dimyâtî, 1987, s. 1/354). Hamza'nın kıraatine göre mana, “haktan sapanlar” veya “yüz çevirenler” olarak gelir (Taberî, 2000: 22/437; İbn Atıyye, 2001: 2/481; Râzî, 1999: 15/416). Her iki kıraat vechinin benzer anlamlarda kullanılan iki ifade çeşidi olduğu belirtilmiştir (Taberî, 2000: 22/437; Râzî, 1999: 15/416).

2.1.3. ez-Zâriyât 51/46 “وَقَوْمٌ”

Hamza ve Halef, “وَقَوْمٌ نُوحٍ مِنْ قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ/Bunlardan önce de Nuh kavmini helâk etmiştik. Çünkü onlar fâsık bir toplum idiler.” (ez-Zâriyât 51/46) âyetinde geçen “وَقَوْمٌ” tabirindeki “م” harfini kesra ile “وَقَوْمٌ” diye okumuşlardır (İbn Mücâhid, 1980: 609; Dâni, 2013: 204; Paluvî, t.s., s. 130). Hamza ve Halef'in ittifak ederek okuduğu bu kıraat vechine göre mana, önceki âyetlere de atıfla “...geçmiş kavimlerin başına gelen bazı durumların benzeriyle Nuh kavmini de helak ettik...” şeklinde olur (Taberî, 2000: 22/437; Râzî, 1999: 28/182; Kurtubî, 1964: 17/52).

2.1.4. el-Vâkıa 56/22 “وَحُورٌ عِينٌ”

Hamza, “وَحُورٌ عِينٌ/İri gözlü huriler de vardır.” (el-Vâkıa 56/22) âyetinde geçen “وَحُورٌ عِينٌ” kelimelerindeki “ر” ve “ن” harflerinin kesrasıyla “وَحُورٌ عِينٌ” şeklinde okurken Halef, bunda herhangi bir farklılık olmadan maruf şekilde okumuştur (İbn Mücâhid, 1980: 623; Dâni, 2013: 205; Paluvî, t.s.: 132). Burada nekre okunan kelimelerin çokluk anlamında benzerlik gösterdiği ve her iki imam arasındaki ihtilafın lafızla sınırlandığı görülmektedir. Ayrıca birinci okuyuşa göre mananın, âyetin öncesinde

zikredilen “وَأَبَارِقُ/ibrikler” (el-Vâkıa 56/18) lafzına atfedilerek “...parıldayan ibrikler... İri gözlü huriler de vardır.” şeklinde olabileceği de ifade edilmiştir (Râzî, 1999, s. 21/161; Kurtubî, 1964: 17/225).

2.1.5. el-Mülk 67/3 “تَفَاوَتْ”

Hamza, “...مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوَتْ.../Rahman’ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin...” (el-Mülk 67/3) âyetinde varit olan “تَفَاوَتْ” kelimesini “و” harfinin şeddesiyle “تَفَاوَتْ” vechiyle okurken Halef, değişiklik yapmadan “تَفَاوَتْ” diye okumuştur (İbn Mücâhid, 1980, s. 645; Dimyâtî, 1987: 1/538; Paluvî, t.s.,: 136). Hamza’nın, Halef’e ihtilaf ederek okuduğu kıraate göre kelime “düzensizlik” anlamında olup maruf şekilde gelen manayla benzerlik göstermektedir (Râzî, 1999: 21/580-581; Kurtubî, 1964: 17/208).

2.2. Anlamı Etkilemeyen Ferşî Farklılıklar

2.2.1. el-Haşr 59/14 “تَحْسِبُهُمْ”

Halef, “...تَحْسِبُهُمْ جَمِيعًا وَقُلُوبُهُمْ شَتَّى.../...Sen onları toplu sanırsın. Hâlbuki kalpleri darmadağınktır...” (el-Haşr 59/14) âyetinde zikredilen “تَحْسِبُهُمْ” lafzındaki “س” harfini kesra ile “تَحْسِبُهُمْ” diye okurken Hamza, fetha ile okumuştur (İbnü’l-Cezerî, t.s.,: 2/236). Halef’in, Hamza’ya ihtilaf ederek okuduğu kıraat vechine göre manada değişiklik oluşmamaktadır.

2.2.2. el-İnsân 76/21 “خُضِرَ وَإِسْتَبْرَقُ”

Hamza ve Halef, “...عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضِرٌ وَإِسْتَبْرَقُ.../Üstlerinde ince ve kalın ipekten yeşil elbiseler vardır...” (el-İnsân 76/21) âyetinde geçen “خُضِرَ وَإِسْتَبْرَقُ” kelimelerinin sonunda bulunan “ر” ve “ق” harflerini kesra ile “خُضِرَ وَإِسْتَبْرَقُ” şeklinde okurlar. Ayrıca Hamza, âyette geçen “عَالِيَهُمْ” tabirini ise “ي” harfini sükûn ve “ه”yi da kesra ile “عَالِيَهُمْ” şeklinde okumuştur (İbn Mücâhid, 1980: 224-225; İbnü’l-Cezerî, t.s.,: 2/396; Dimyâtî, 1987: 1/566; Paluvî, t.s.,: 132). Söz konusu lafızlar üzerinde ihtilaf edilen vecihlerde anlam farklılığı oluşmamaktadır (Taberî, 2000: 23/568).

2.2.3. et-Tevbe 9/83 “مَعِيَ”

Hamza ve Halef, “...فَقُلْ لَنْ تَخْرُجُوا مَعِيَ أَبَدًا وَلَنْ تُقَاتِلُوا مَعِيَ عَدُوًّا.../...De ki: Artık siz benimle ebediyen çıkmayacak ve benimle birlikte hiçbir düşmanla asla savaşmayacaksınız...” (et-Tevbe 9/83) âyetinde iki yerde varit olan “مَعِيَ” lafzındaki “ي” harfini harekesiz olarak “مَعِيَ” diye okurlar (İbn Mücâhid, 1980: 320; Dâni, 2007: 120; Dimyâtî, 1987: 1/305). Her iki vecih de anlam olarak benzerlik gösterdiği için manaya etki etmeyip ifade çeşitliliğini sağlamaktadır (Taberî, 2000: 22/217; Begavî, 1997: 2/375).

2.2.4. Yûnus 10/87 “بُيُوتًا”

Hamza ve Halef, “...وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ وَأَخِيهِ أَنْ تَبَوِّأْ لِقَوْمِكَ بِمِصْرَ بُيُوتًا وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَبَشِّرِ الْمُمِينِينَ/Mûsâ’ya ve kardeşine, “Kavminiz için Mısır’da (sığınak olarak) evler hazırlayın ve evlerinizi namaz kılınacak yerler yapın. Namazı dosdoğru kılın. Mü’minleri müjdele! Diye vahyettik.” (Yûnus 10/87) âyetinde geçen ve aynı kelime kökünden türemiş olan “بُيُوتًا” ve “بُيُوتَكُمْ” kelimelerindeki “ب” harfini kesra ile “بُيُوتًا” ve “بُيُوتَكُمْ” diye okumuşlardır (Dâni, 2007: 80; Dimyâtî, 1987: 1/285). Kelimenin bu formatta okunmasında manaya herhangi bir etki görülmemektedir (Begavî, 1997: 3/63; İbn Atıyye, 2001: 3/138; Beydâvî, 1418: 3/233).

2.2.5. el-Ahkâf 46/17 “أَفْتٍ”

Hamza ve Halef, “...وَالَّذِي قَالَ لِوَالِدَيْهِ أَفِّ لَكُمْمَا اتَّعِدَانِي أَنْ أُخْرَجَ وَقَدْ خَلَّتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلِي.../Ana ve babasına: Öf be size! Benden önce nice nesiller gelip geçmişken, beni mi tekrar dirilmekle tehdit ediyorsunuz? diyen kimseye...” (el-Ahkâf 46/17) âyetinde varit olan “أَفِّ” ifadesindeki “ف” harfini tenvinsiz ve kesralı olarak “أَفِّ” şeklinde okumuşlardır (İbn Mücâhid, 1980, s. 597; İbn Zencele, 1997, 399; Dâni, 2007, s. 120; Dimyâtî, 1987: 1/305). Her iki imamın ittifak halinde buldukları bu okuyuş çeşidi hakkında benzer yorumlar yapılmış olmakla birlikte manaya etki etmediği müşahede edilmiştir (İbn Atıyye, 2001: 2/307; Râzî, 1999: 28/21; Kurtubî, 1964: 16/197).

Örneklerde müşahede edildiği üzere Hamza ve Halef kıraatinde usûl farklılıklarında olduğu gibi ferşî farklılıklarda da ittifak ve ihtilaf ettikleri durumlar olmuştur. Ayrıca her iki imam; takdim-tehir, muhatap-gâib, müzekker-müennes, teşdid-tahfif, hareke ve benzeri değişiklikler çerçevesinde kimi yerde ittifak halindeyken bazen de ihtilaf etmişlerdir (İbn Mücâhid, 1980: 420-471, 515-525; Dâni, 2013: 156-208; İbnü'l-Cezerî, t.s.,: 2/324-397; Dimyâtî, 1987: 1/436-569). Bu ihtilafların genel anlamda manaya olumsuz bir etkisi yoktur. Bu doğrultuda bazı farklılıklar sonucunda anlam değişikliğinin meydana geldiği yerlerde ise âyetlerin temel manasıyla tezat oluşturmadığı, aksine görüş farklılığı veya anlam zenginliği meydana getirdiğini söylemek daha isabetli olacaktır.

Sonuç

“Hamza b. Habîb ve Talebesi Halef b. Hişâm’ın Kıraatlerinin Mukayesesi” adlı araştırmamızda elde ettiğimiz sonuçları şu şekilde özetlememiz mümkündür:

Kur’an’ın herkes tarafından kolaylıkla okunabilmesi için Hz. Peygamber zamanında ruhsat verilmesiyle birlikte ortaya çıkan kıraat farklılıkları, sonraki dönemlerde bazı sebeplerden dolayı birtakım şartlar çerçevesinde kayıt altına alınarak okutulmuştur. Söz konusu şartlara uygunluk gösteren kıraatler, kurrâ tarafından okutularak yaygınlık kazanmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Kıraatleri sahih olarak aktaranlardan biri de Kûfe kıraat ekolüne mensup olup yedili (kıraat-i seb’a) sistemde yer alan Hamza b. Habîb ve hem onun birinci râvisi hem de onlu (kıraat-i aşere) sistemde kıraat imamı olarak kabul edilen Halef b. Hişâm’dır. Diğerlerinde olduğu gibi Hamza ve Halef’in kıraatinde de bazı ihtilaflar sebebiyle okuyuş çeşitleri ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Halef, Hamza’nın birinci râvisi olarak anıldığı için kıraatlerinin aynı olabileceği düşünülecek olsa da böyle bir durumun söz konusu olmayacağı aşikârdır. Zira Halef, Hamza’nın kıraatleri dışında kendi kişisel tercihlerini de ortaya koyarak kıraat-i aşerede müstakil bir kıraat imamı olarak anılmıştır. Bu bağlamda genel itibarıyla birçok konuda ittifak halinde olsalar da birtakım usûlî ve ferşî farklılıklar hususunda görüş ayrılığına düştükleri görülmüştür.

Her iki imamın ittifak halinde oldukları konuların “İstiâze”, “İmale/Beyne-Beyne”, “İzhar”, “İzhar-ı kelime-i vahide”, “Kalkale”, “İklâb”, “İhfâ”, “İdgâm-ı Bila Ğunne”, “İdgâm-ı Mütectaniseyn”, “İdgâm-ı Misleyn”, “İdgâm-ı Mütakaribeyn”, “İdgâm-ı Şemsiyye”, “İdgâm-ı Mea’l Ğunnenin “م” ve “ن” harfleri” ve diğer bazı harflerin birbirine katılmasıyla yapılan idgâm çeşitleri olduğu saptanmıştır.

Hamza ve Halef’in ihtilaf ettikleri konular ise “Besmele”, “Med Miktarları”, “İdgâm-ı Mea’l Ğunnenin “و” ve “ي” harflerindeki idgâmlar ile hurûf-ı mukattaanın devamında gelen “و” ve “م” harflerinin idgâm edilmesi”, “İşmâm”, “Nakl”, “Sekte”, “Hâü’s-Sekt”, “Hâü’l-Kinâye”, “İzâfet Yâ’sı”, “Cemi Mîmleri” ve “Hemzenin Okunuşu” gibi durumlardır. Ayrıca ele alınan âyet örnekleri ışığında Hamza ve Halef’in usûl konularında olduğu gibi ferşî farklılıklarda da hem ittifak hem de ihtilaf ettikleri sonucuna varılmıştır.

Verilen bilgilerin tamamı göz önünde bulundurularak bakıldığı zaman Hamza ve Halef kıraatlerinin arasında usûl yönünden bazı konularda farklı vecihler bulunmakla birlikte asıl farklılığın ferşî hususlarda ortaya çıktığı görülmüştür. Söz konusu farklılıkların ise daha çok takdim-tehir, muhatap-gâib, müzekker-müennes, teşdid-tahfif, hareke-sükûn ve benzeri değişiklikler hususunda gerçekleştiğine işaret edilmiştir. Netice itibarıyla bazı âyetlerde geçen kelime örnekleriyle gösterilen tespitlerin tamamı, söz konusu kıraatlerin doğrudan usûlî ve ferşî farklılıklarla ilgili olduğu görülmüştür. Bu farklılıklar da aralarında herhangi bir zıtlığın bulunmasının aksine görüş çeşitliliği ve anlam zenginliğinin ortaya çıkmasına zemin hazırladığı kanaatini oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Bayraktutan, O. (2023). *Kırâatlerde Müdrec Kavramı -Kavramın Kırâatlerde Kullanılıp Kullanılmamasının Mantığına Dair-*, Nihat Demirkol. (Ed.), Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.
- Begavî, E. (1997). *Me’âlimu’t-tenzil fî tefsîri’l-Kurân*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabi.

- Beydâvî, N. (1418). *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, (thk. Muhammed Abdurrahmân el-Maraşlı), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Bulgurcu, K. (2021). "Bir Kıraat Âlimi ve Muhaddis Olarak Halef b. Hişâm", *Marife* 21 (1), 439-458.
- Cermî, İ. (2001). *Mu'cemü ulûmi'l-Kur'an*, Dımaşk: Dâru'l-Kalem.
- Çetin, A. (2016). *Kur'an Okuma Esasları*, Bursa: Emin Yayınları.
- Çetin, M. (2021). "Zümer Sûresi'ndeki Kıraat İhtilafları ve Tefsire Etkisi", *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, (9), 38-63.
- Damra, T. (2007). *Ferhatü'l-ibrâr fi kırâât-i Halefi'l-Bezzâr*, Amman: el-Memleketü'l-Ürdüniyyetü'l-Hâşimî Dairatü'l-Mektebetü'l-Vatani.
- Damra, T. (2008). *Raf'atü'd-derecât fi kırâati Hamza ez-Zeyyât*, Mısır: Dâru's-Sahâbe.
- Dânî, E. (1987). *el-Ahrufü's-seb'atü li'l-Kur'an*, (thk. Abdulmuheymin Tahhân), Mekke: Mektebetü'l-Menâra.
- Dânî, E. (2007). *Câmiu'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'a*, Birleşik Arap Emirlikleri: Câmîatü'ş-Şarîka.
- Dânî, E. (2013). *et-Teyisîr fi'l-kirâ'ati's-seb'*, Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- Demirci, M. (2001). "İstiâze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C. 23, ss. 318-319), İstanbul: TDV Yayınları.
- Dimyâtî, A. (1987). *İthâf'u fudalâ'il-beşar fi'l-kirâati'l-erbeate aşer*, (thk. Muhammed İsmâîl Şa'bân), Beyrut: Alemü'l-Kütüb.
- Dinçer, F. (2022). Eüzü-Besmelenin Kıraatında Yapılabilecek Hatalar, Rıdvan Yılmaz vd. (Ed.), *II. Uluslararası İslami ve İnsani Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler e-Kitabı* (ss. 56-81), Ağrı: İbrahim Çeçen Üniversitesi.
- Ebû Şâme, E.-M. (2003). *el-Mürşidü'l-vecîzü'l-vecîz ilâ ulûm tetealleku bi'l-kitâbi'l-azîz*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ebû Şâme, E.-M. (t.s.). *İbrâzü'l meânî min hurzi'l-emânî*, (thk. İbrahim Atve Ivaz), Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Feyizli, H. (2018). *Kırâât-ı Aşere*, Ankara: DİB Yayınları.
- Fîrûzâbâdî, E.-T. (2005). *el-Kâmûsü'l-muhît*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Herevî, N. (2012). *el-Minehu'l-fikriyye bi şerhi'l-mukaddimeti'l-cezeriyye*, (thk. Üsâme Ataya), Dımaşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye.
- İbn Atıyye, E. (2001). *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Fâris, E.-H. (1979). *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Dımaşk: Dâru'l-Fikr.
- İbn Manzûr, C. (1707). *Lisânü'l-'arab*, Kahire: Dâru'l-Meârif.
- İbn Muhaysın, E. (1969). *el-Mühezzeb fi'l-kirâati'l-aşr ve tevcihî min tariki tayyibeti'n-neşr*, Kahire: y.y.
- İbn Mücâhid, E. (1980). *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâât*, (thk. Şevkî Dayf), Mısır: Dâru'l-Marife.
- İbn Zencele, E. (1997). *Hüccetü'l-kirâât*, (thk. Said Afgânî), Beyrut: Dâru'r-Risâle.
- İbnü'l-Cezerî, Ş. (1932). *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, Kahire: Mektebetü İbn Teymiye.
- İbnü'l-Cezerî, Ş. (1978). *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd*, (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Riyad: y.y.
- İbnü'l-Cezerî, Ş. M. (2000). *Kitâbü tahbîru't-teysîr fi'l-kirâati'l-aşr*, (thk. Ahmed Muhammed Muflih el-Kudât), Ürdün: Dâru'l-Furkân.

- İbnü'l-Cezerî, Ş. (t.s.). *en-Neşr fi'l-kıraati'l-aşr*, (thk. Ali Muhammed b. Hasan ed-Dabbâ), Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye.
- İlhan, İ. (1997). İmam Hamza'nın Kıraatı ve Kıraatının Hücetleri (Yüksek lisans tezi), Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 63362)
- İsfahânî, H. (t.s.). *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Marife.
- Kâdî, A. (t.s.). *Târîhu'l-mushafi's-şerîf*, Kahire: y.y.
- Karaçam, İ. (1995). *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, İstanbul: MÜİFV Yayınları.
- Kastallânî, Ş. (1986). *Letâifü'l-İşârât li Fünûni'l-Kirâât*, Kahire: Dâru'l-Maarif.
- Kudat, A. (2020). *Kıraat ve Luğat İlimleri Bağlamında Hamza b. Habib ez-Zeyyât*, Ankara: Sonçağ Akademi.
- Kudat, A. (2020). *Kırâatları Hücetlendirmede Dilbilim Olgusu*, Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Kurtubî, E. A. (1964). *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmet el-Berdûnî), Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, H. (1974). *el-Keşf an vücûhi'l-kirâati's-seb'a ve ilelihâ ve hucecihâ*, (thk. Abdülfettah İsmail Şelebî), Dimaşk: y.y.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, H. (t.y.). *el-İbâne an me'âni'l-kirâât*, (thk. Abdülfettah İsmail Şelebî), Kahire: Dâru Nehda.
- Molla Efendi, M. (t.y.). *Umdetü'l-hallân fi izâhi zübdeti'l-irfân*, İstanbul: Asitane Yayınevi.
- Öztoprak, S. (2005). *Kur'an Kıraatı*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Paluvî, A. (t.s.). *Zübdetü'l-İrfân*, İstanbul: Asitane Yayınları.
- Râfî, M. (1973). *İ'câzü'l-Kur'ân ve'l-belâğatü'n-nebeviyye*, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Râzî, M. (1999). *Mefâtihi'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebir)*, Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî.
- Sarı, M. (2002). "Med", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C. 28, ss. 288-289), Ankara: TDV Yayınları.
- Sehâvî, A. (1987). *Cemâlu'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*, (thk. Ali Hüseyin el-Bevvab), Mekke: Mektebetü't-Türâs.
- Süyûtî, E.-F. (t.s.). *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Merkezü'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye), Medine: Mücemmâü'l-Melik Fehd li-Tıbaati'l-Mushafi's-Şerif.
- Taberî, E. (2000). *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), y.y.: Müessesetü'r-Risâle.
- Temel, N. (1997). *Kırâat ve Tecvîd Istılahları*, İstanbul: İFAV Yayınları.
- Yerlikaya, C. (2020). "Halef Kırâati Özelinde Kırâatlarla İlgili Bazı Tahlil ve Tespitler", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36, 307-344.
- Zebîdî, M.-H. (2001). *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmus*, Beyrut: Dâru'l-Hidâye.
- Zürkânî, M. (2011). *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire: Dâru't-Tevfikîyye li't-Türâs.

Extended Abstract

The qirā'āt of Khalaf ibn Hishām -the first rāwī of Hamza ibn Habīb who is one of the Kufa kiraat imams in the al-qirā'āt al-sab'- and the tenth of the qirā'āt al-ashara with the epithet Khalaf Al-Ashar, is of importance just like the qirā'āt of each and every imam and rāwī in this system. Rather than being specifically called as a rāwī, Khalaf ibn Hishām became an important imam of the qirā'āt al-ashara system in terms of putting forward his own style with the differences distinguishing him from the other imams. Besides having certain common points with the qirā'āt of Hamza, who is mentioned as his tutor within the al-qirā'āt al-sab' system, he also has recitations that are different in many aspects. Although he did not directly acquire a training from Hamza, Khalaf became well-known as the best student and the first rāwī of Hamza, who is one of the qirā'āt al-sab' imams, since he was really competent on the style of qirā'āt. By making approximately 120 different report preferences from Hamza, Khalaf presented his own recitation, which, therefore, enabled him to be considered as one of the qirā'āt al-ashara imams and to be included in the system. Khalaf's personal preferences in both qirā'āt al-sab' and qirā'āt al-ashara systems, paved the way for the emergence of remarkable differences between his teacher Hamza's recitation and his. In this aspect, there seems to be no difference in terms of Istiadha, Iqlab, Ikhfaa, Idhar and Qalqalah in the recitations of both imams. About other style matters, the two imams seem to be in disagreement over many topics. Furthermore, although they both agreed on the practise of istiadha, it is understood that they follow a distinct method from the other qirā'āt imams. This is because, while qirā'āt imams prefer to recite istiadha openly, Hamza and Khalaf considered it permissible to recite istiadha either openly or silently, and they preferred to recite it loudly before Surah-al-Fatihah and secretly before other surahs.

The cases Hamza and Khalaf disagree about style and their preferences are as follows: Hamza and Khalaf recited Qur'an without reading the basmalah during the transitions between surahs. Moreover, along with these recitations, by making a recitation with pauses Khalaf presents a different one than Hamza's surah transition practice. Hamza prefers tahqeeq (slow recitation style) and Khalaf prefers tadweer (medium-paced recitation style) in making Madd Far'ee (Secondary Madd). While Hamza and Khalaf agreed on most types of the idgham, they disagreed on the practises of Idgham Maal Ghunnah for the letters “و” and “ي”. While Khalaf reads the mentioned letters with a ghunnah, Hamza reads without one. It is seen that both imams use imaalah prevalently. In general, they applied imaalah in all of the lafd where there is a “ا” letter adapted from a “ي” letter. Reporting from Hamza and his teacher, Khalaf also practised the ishmam aspect in joining a letter to another, in addition to the known ishmam types. While Hamza pronounced the “ص” letter in “الصِّرَاطُ” in harakat form with “ال” prefix with a khuluf which means the different recitation for the same word by the same imam, Khalaf pronounced this letter with the ishmam of “ص” letter reporting from Hamza, irrespective of considering whether it has a “ال” prefix or not. While Hamza pronounced the words such as “وَمَنْ أَحْسَنُ”, “وَجِيءَ”, “قَالُوا أَمَّا”, “ثَنِيءٌ”, with a pause (stopping the flow of voice for a short instance without breathing) or without a pause, Khalaf did it with only a pause. Similarly, Hamza practised the pause and naql (pronouncing the silent letter with the harakat of al-hamzah) aspect of the words with a hamzah following laam al-tareefs (in words such as “بِالْأَجْرَةِ”, “وَالْأَنْعَامِ”) with a khuluf, whereas Khalaf pronounced both with tahqeeq (without changing). Similarly, while Hamza pronounced the hamzah following a silent letter or a tanween followed hamzah-al-wasl (such as “بَلْ أَنْتُمْ”, “وَأَدَاءُ إِلَيْهِ”) without a pause using tahqeeq, Khalaf used both tahqeeq and pause forms. In the mentioned cases, both imams applied either naql or tahqeeq recitations with waqf. While Hamza pronounced the ha-al-sakt at the end of the words such as “لَمْ يَسْتَسْئَلْ”, “اِفْتَدَى”, “مَالِيَّةٌ”, “سُلْطَانِيَّةٌ” and “مَا هِيَ”, which look like pronouns but are not, in saakin form in case of waqf, and using khazf in case of wasl, Khalaf pronounced “مَالِيَّةٌ”, “سُلْطَانِيَّةٌ” and “مَا هِيَ” words in saakin forms both in waqf and in wasl. Just as in the style subjects, both imams are known to be in both agreement and disagreement in preferring the types of qirā'āt which have remarkable or little effect on the meaning in differences related to farsh, as well.